

Adatok a békési határ XVIII. századbeli vízrajzához.

A Kettős-körös-csatorna és a belvízlevezető csatornák ásása teljesen megváltoztatta Békés község határának arculatát. Míg a XVIII. század végén s a XIX. század első évtizedében csak a községtől nyugatra messze fekvő területeken szántottak az úrbéres parasztok, a többi részeken pedig legelők és vízállásos nádasok foglaltak helyet, ahol a mai viszonyokhoz képest erősen kifejlett pásztorélet folyt; addig ma a község egész határa széles kiterjedésű uradalmi szántó-földekkel és sűrűn fehérlő bogárhátú tanyákkal pompázik. A lábas-jószág pedig eltűnt nyomtalanul a legelőkkel együtt. Ami kevés legelő maradt, azon a község tehenei vagy az uraság gulyái legelésznek.

Megváltozott az egész határ képe. A régi vízállásos területeket lecsapoló erek, fokok legtöbb helyen nyom nélkül eltűntek. Az eke elsímító munkája a kisebbeket teljesen eltüntette, mint ahogy a nevüknek egy részét is elszántotta az emlékezetből az idő. Nagy része tudatosan csak néhány öreg ember emlékében él. A fiatalok, ha tudnak is még néhány nevet, nem tudják az értelmét. Az öregek elmúlásával el fog tűnni a még ma meglévő is.

Ennek a cikkekcskének az az egyedüli célja, hogy összeállítsa azokat az adatokat, amelyek a községi és uradalmi levéltárakban megtalálhatók, illetve a nagyon öregek emlékezete alapján feljegyezhetők voltak. Nem kérkedik azzal, hogy minden adatnak birtokában van, hanem bevallja nyíltan, hogy csak egy részét állítja egybe a ma már nehezen megszerezhető adatoknak s így akar hozzájárulni a régi vízrajz teljes megismerésének kiépítéséhez.

A község fővízere a *Fehér-Körös*, amely a XVIII. században még önálló pusztaként szereplő *Gerla*¹ határából lépett a község területére s kissé északnyugat felé folyva a *mezőberényi* határ felé hagyta el a békési földeket. Hatalmas kanyarulatokkal folyt végig a határon. Egyik zugot a másik után zárta körül. Az első nagyobb zug volt a *Maloméri-zug* (ma Liba-zug), amely a bele torkoló *Malomértől* kapta nevét. Azután hol az egyik, hol a másik oldalon lévő kanyarulat szerint következnek: *Décséri*- (kert-) *zug*, a Körös kanyarulata és a *Décs-ere* között; a *Kastély-zug*, amely Békés első birtokosainak, a Maróthyaknak itt épített kastélyától nyerte nevét.² Ettől északra van a *Szécsen-zug* (ma Szécsén- (!) kert; a *Koldus-zug* (ma Krisztina-zug); a legnagyobb kiterjedésű *Bodzás-zug* (a szabályozással keresztül vágott részét ma *Kovács-zugnak* hívják); továbbá a *Széles-zug*; a *Keskeny-zug*; a *Szilbokor-zug* és a határban lévő utolsó kanyarulatba is benyúló *Belencéres*.

¹ Karácsonyi J.: Békésmegye története II. 127.

² U. O.: II. 27.

Baloldalon ömlöttek a Körösbe a *Fábián foka*, amelynek vize a *Sóres*-halom és a *Kerek*-halom mellett elfolyó, ma már ismeretlen nevű ér vizével együtt a *Vicza*-kanálissal is összeköttetésben volt. Ez utóbbi viszont a *Vicza*-fokba ömölve, azzal együtt a *Szent Páli* (gyermekkoromban még meglévő) temető mellett a Körösbe sietett. A *Vicza* nevét az *újbárosi* (V. ker.) házak közt bemélyedő széles árokban lévő néhány száz fából álló erdőcske tartotta fent. Pedig valamikor jelentős vizere volt Békésnek. Kitűnik ez a *Currentalis* levelekből, ahol többször találkozunk a nevével. Így a többek között 1799-ben, mikor is egy, a malmok megvizsgálására kiküldött vármegyei bizottság a lerontandó malmok közt említi, hogy „*Vitza* árkan lévő *Püski Mihály* (tombáczos) malma, már el is rontatott”.³

Beletorkollott még a község területén a *Csikos-ér*, mely valószínűleg a vásártéren ma is látható *Bikaakol-érrel* volt összeköttetésben. Nagy részében mint szabályozott árok ma is végigkísérhető. Nevét különben a *Csikos-utca* tartotta fent, amit röviden csak *Csikos*-nak neveznek. (A *Csikoson* lakik.) A *Bikaakol-ér* a *Temető*-halom mellett folyt el. Ezen a részen voltak a szárazmalmok és az uradalmi szélmalom, melynek emlékét a *Szélmalmi temető* őrzi. Térképünkön fel nem tüntethettük a *Jámbor-eret*, mely szintén ezen az oldalon ömlött a Körösbe; nevét a kanyargós *Jámbor-utca* őrzi.

A *berényi-út* felől a *Két Laponyag* tájáról jött a *Kurvák-ere*, mely a *Jégvermi*-halom lábánál folyt a Körösbe. Az ér balpartján a Körös-zugában feküdt a *Jégvermi-kert*, jobb partján a *Nagy-kert*, amelynek berényi-út felőli sarkában fekszik az *Égető-halom*. Az előbbi kert nevét a halommal együtt az itt állott jégveremről kapta, melynek emlékét őrzi a *Jégvermi-utca* is.

Legészakibb ága a *Bű-fok* volt; bár nem szenved kétséget, hogy a *Horgas Kengyel* is valamikor a Körösbe torkolló ér volt, ez már a XVIII. században határozottan ki nem mutatható.

A *Vicza-fok* (nevét a néphagyomány szerint a benne vickándozó sok haltól kapta) és a Körös közt terültek el az *Asszonykert* és a *Malomvégi* kertek. A kettőnek egyesített nevét a *Malomasszonykert* őrzi.

A Körös baloldalán a *Fábiánfoka* torkolatától egyenesen nyugat felé húzódott a *Borosgyáni-gát*, amely a mocsaras területek déli határát kísérte végig. A gát végződésénél a *Borosgyáni-ér* mellett emelkedik egy névtelen domb, amely valószínűleg azonos a *Gerla* és *Csaba* közti határperben (1719) említett *Borosgyán-dombbal*.⁴ Az értől északra terült el a *Száraz Borosgyán* (később *Száraz Bánomnak*, vagy csak röviden *Bánomnak* nevezték). Ennek középső részét *Kis Allásnak*, a *Kisréten* túli részét *Nagy Allásnak* hívták. A kettő között vezetett el az egyik csabai út. A *Kisréte*t a *Borosgyántól* északra húzódó *Tőgymegi Fenékkal* a *Szabó-ér* kötötte össze. A *Tőgymegi Feneket* a mocsarak közt húzódó s déli végén teljesen elposványosodott *Nagy Hidas-ér* táplálta, mely a *Tővises-sziget* mellett húzódott el s egy nagyon bonyolult vízrendszer fővizere volt.

³ Békési levéltár. Számozatlan Litt. Curr.

⁴ Haan; Békésmegyei Oklevéltár II. 169.11.

A *Nagy Hidas-ér* kisebb nagyobb kanyarulatokkal észak-déli irányban húzódott s a Békés és Berény közti mélyedés vizeit vitte a *Tögymegi Fenékbe*. Északi vízgyűjtő területét több ér táplálta. Ezt a területet nagyszámú halom övezi. Néhány ma már elszántott, ismeretlen nevűt nem említve, itt vannak a kissé távolabb fekvő *Hármassziget*, *Hosszúhalom*, *Almáshalom* és *Igahalom*. Ez utóbbinak nevében keresik az elpusztult *Ika* község nyomait, mint ezt Karácsonyi is említi.⁵ A néphagyomány tényleg ideteszti a nevezett falut. E szerint az *Igahalom* régebben falu volt, mely a békési várhoz tartozott és itt tartották a várhoz szükséges igavonó jószágokat; itt laktak az igás kocsisok, tehenészek és ökrökkel járó béresek, akik a vár körül teljesítettek szolgálatot.

A *Nagy Hidas-ér* a *Kapaszárító* halommal szemben fekvő *Hidas-hát* mellett délnyugat, majd délkelet felé kanyarodott. Ez utóbbi kanyarulat előtt felvette annak az ismeretlen nevű érnek a vizét, amely hatalmas kanyarulattal a *Lennes-sziget* mellett elfolyó s a *Kamuti-ér* vizét felvevő *Rózsás-érrel* állott összeköttetésben. A *Kamuti-ér* beömlése után a *Nagy Hidas-ér* egy névtelen *fok* által közvetlen összeköttetésben volt a *Rózsás-érrel*.

A *Nagy Hidas-ér* a *Macskás-éren* át vette fel a *Kis Hidas-ér* vizét, mely ugyanakkor a mélyedésnek vizét vezette le, mint a *Kürvák-ere*. A két *Hidas-ér* közt foglalnak helyet a *Székhalmok* és a *Macskás-ér* két partján emelkedő *Kis- és Nagy Máléhalmok*. A község és a *Macskás-ér* közt emelkedik az *Akasztóhalom*. E területtől északra a *Hármas-szigeten* túl az alsó *Belenczéresi* földek közt emelkedik a *Török-sziget*.

A *Hidas* vízrendszerétől nyugatra fekszik a *Balaton* vízállásos mélyedése. Ettől a vidéktől nyugatra már csak egy jelentős mélyedést találunk: a megyeri határból jövő *Kondorosi völgyet*, mely a *Gyúri* szőlőkön át az úrbéres földek közt halad a berényi, majd az *endrődi* határ felé.

De nézzük meg a *Fehér-Körös* jobb partját is. *Körösbe* torkollott (északról délre haladva) a mezőberényi határhoz tartozó *Hosszúfok*. (Erről kapta nevét a Hosszúfoki Armentesítő Társulat.) Azután a *Ludad-hát* mellett elfolyó *Ludad-ér*; a *Povád-hát* mellett kanyargó *Povád-ér*. Elhagyta a határt a *Fehér-hátról* északra haladó *Bögre-ér*.

Dél felé a *Kastély-zug* és *Décséri-kert* közti ágba torkollott a már említett *Décs-ere*, melyhez több kisebb névtelen *fok* tartozott. A *Maloméri-zugnál* ömlött be a *Malom-ér*. De legnagyobb mellékveze a város területén lévő *Zugnál* beömlő *Fekete-Körös* volt.

A *Fekete-Körös* vízrendszerével van összeköttetésben az *Asszony-kert* északi részén a *Fehér-Körösbe* siető *Toka-foka* és a déli részen befolyó *Medves-fok*.

A *Fekete-Körös* Dobozon keresztül a *Petrezsán-erdőnél* lépett a község határába s hatalmas kanyarulatokkal sietett a *Fehér-Körösbe*.

⁵ Karácsonyi: i. m. II. 171. l.

E kanyarulatok zárják körül a *Vad-Almászugot*, *Itatózugot*, *Bikászugot*, *Ercsüzugot* és *Petezugot*. A *Petezug* után még több nagy kanyarulata is volt a Kőrösnek, de ezek már a XVIII. században holt-ágak voltak s mellettük a *Rosszerdő* nevű határrész terült el, amely mellett kezdődött a *Kis-Kőrös*. A *Rosszerdő*-i kanyarulatban van a *Kis-Telek-halom*.

A *Rosszerdő*-i kanyarulatok után vette fel a *Fekete-Kőrös* a Sebes-ér vizét, melyet több kisebb fok táplált. Ugyanezen oldalon ömlött bele a *Lápos-ér*, amely a *Lápos domb*-nál nyugat felé is elágazott. A szétágazás előtt felvette a *Maró-ér* vizét. A *Lápos-ér* másik ága a már előbb említett *Medvesfok*ba torkollott, amely a (*Dann*) *Dánfok*-kal egyesült *Kázmán-ér* vizét vette fel. Ez utóbbi a *Kázmán kerteken* húzódott keresztül. A *Fehér-Kőrös* a *Kázmán-ér*-rel zárta közre az egykori *Csatár* falu helyén lévő *Csatári kert*-et, amelynek egyetlen vize a *Kőgyes-ér*. (Ezt a határrészt ma *Kőgyes-csatárnak* hívják.)

A *Fekete-Kőrös*, *Medvesfok*, *Dánfok* és *Láposér* közti részen fekszik a *Magsár*. (*Maksár*.)

Ugyancsak ezen az oldalon folyt bele a *Fehér-Kőrösből* kiágazó *Toka-Foka* is.

A jobb oldalon a *Rosszerdő*i kiágazás után csak a *Vargahossza* ömlött bele. Azzal a hellyel szemben, ahol a *Medvesfokot* felvette hatalmas kanyarulatával a *Medveszugot* alkotta. A már említett *Kis-Kőrös* nagy kerülő folyása után a *Vashalommal* szemben újra visszatért a *Fekete-Kőrösbe*. Utolsó nagy kanyarulatát a két Kőrös között a *Tűfoka* kötötte össze.

De kísérjük végig a *Kis-Kőrös* folyását is. A *Rosszerdő*i kanyarulatok után egy a régi térképen érnek jelzett kiágazás tűnik fel. A neve: *Bánútja*. Haan szerint⁶ ez a *békési vár* külső részéből (amely a *békési erdőben* feküdt) a belső városba vezető út volt s a *Kosd-ér*-en keresztül vezetett. A *Kosd-ér* neve ma ismeretlen, minden valószínűség szerint a XIII. és XIV. század folyamán a *Kis-Kőrös*-sel volt azonos. A *Bánútja Bánhida* városrészben a *Vaskapu*-val végződött. Az út töltése még ma is megvan, de a néphagyomány eredetét s nevének származását másképen meséli el. Eszerint: „A *békési vár*nak voltak külvárai is; nevezetesen *Földvár*, ami még ma is *Földvárnak* neveztetik; úgyszintén a *békési erdőben*: még ma is *Várdombnak* neveztetik. Ezen várakban két egytestvér főparancsnokok voltak mindketten. Ezek valamely dolgon összeharagudtak. De időmulva békességet izentek egymásnak és az egyik jött *Földvár* felől, a másik a *Kamati várdomb* (?) felől. A *Földvárról* jövők a *Fekete-Kőrösön* egy kisszerű hidat állítottak össze, amelyen átmentek; egyenesen a *békési erdő*-nek tartottak. De nem késtek a várdombiak sem; ugyanazon napon elindultak, egyenest a városnak tartva és a most úgynevezett *Rosszerdőn* innen összetalálkoztak, összecsókolóztak. Bejöttek *Békésre* mind a két fél. És ekkor nevezték el a találko-

⁶ Haan: Békésmegye Hajdana I, 123.

zás helyét *Bánútjának* a hidat pedig *Bánhidjának*; ezeket azért nevezték így, hogy itt találkoztak össze először a megharagudás után és megbánták ezen tetteiket.

A *Kis-Körös* első kanyarulatánál vette fel a *Szigonyfok*-ot, majd nagy kanyarulattal északra folyt s a *Diter-domb*-bal szemben a *Diterfok* vizével egyesült, aztán nyugat felé folyt s a *Horgos-Kengyel* vizét vitte magával. Innen kezdve délnyugat felé folyt s néhány ma már ismeretlen nevű ér felvétele után a *Csecsénfok* és *Andrásfok* vizével bővült. Végül a *Vashalommal* szemben a *Fekete-Körös*be visszatért. A két Körös közt fekszik a *Rosszerdő laposa*.

De volt még a *Kis-Körös*nek a *Diterfokon* és *Horgos Kengyel*-en keresztül más vizekkel is összeköttetése. Az előbbin keresztül folyt bele a *Zuvatag* és a *Hagyó-út*, amely a *Hosszusziget* felől igyekezett. Ugyaninnen ágazott ki a *Kis- és Nagy Tordacz*, melyek rövid kanyarulat után egyesültek.

A *Horgas Kengyel*-nek a *Hangyás-ér*-rel volt összeköttetése, amely a *Hangyás-sziget* mellett a *Nagy-Tordacz* vizével egyesült. A *Nagy-Tordacz* aztán észak felé haladt s a *Vénasszonykert*-en keresztül a *Büngösd*-be folyt, mely a *Zad-erével* bővülve a *Bundasziget* és *Fehérhát* közt folyt el, majd a *Döghalom* táján elhagyta a határt.

A *Zadere* valamikor összeköttetésben lehetett a *Déllő* körül elfolyó érrel, amelynek további folytatása valószínűleg a *Povdád*, illetve a *Décs-erében* volt. De összeköttetése volt a *Büngösd*nek a *Fás* vizével is.

A *Fásér* a határ keleti részén, *Sarkad* felől, erdőborította vidéken az *Almás-rét* mocsaraitól kísérve lép Békés területére. Húzódás iránya kisebb-nagyobb kanyarulatokkal észak-nyugati. A ma *békési erdő*-nek nevezett terület már abban az időben is erdő volt. Nagy kanyarulatai közül az erdőnek a város felőli részén a *Sószug* és a *Kotsorzug* érdemel említést. Itt folyhatott be valamikor a *Fekete-Körössel* is összeköttetésben álló *Gyepes*, mely a dobozi határtól a *Kereknyáras*on keresztül lépett a határba. Az említett két zug másik oldalán terül el a *Kecskeméti telek* és a *Horutózug*. Mellette fekszik a *Várdomb* vagy *Kolbász-sziget*. Innen kezdve elhagyta a *Fásér* az erdős, mocsaras területet s a *Fásmelléken* folyt keresztül, majd érintette *Féltő*, *Berke*, *Tarhos*, *Szilaslapos*, *Gereblyés*, *Csömör*, *Mogyorós*, *Kárászmegyeri* határrészeket s *Bélmegyer*en összeköttetésbe jutott a *Tordac* vizével; innen tovább észak felé folyva *Bokros* és *Zsires* érintésével elhagyta a határt.

Az *Almás-rét* szintén a *sarkadi határból* nyúlt át. A *békési erdő* északi sarkán emelkedett ki belőle az *Oláhsziget*, a rét közepe táján a *Seressziget*. Hosszú, kanyargós bemélyedés húzódott rajta végig, melynek egyik kanyarulatában volt a *Köpezug*, előtte pedig a *Köpesziget*. Az *Almás-rét* vizét az *Almásere* vezette le, mely a *Hótasziget* mellett szakadt ki a rétből. Észak felé folyt, egy időre elhagyta a határt, de nagy kanyarulattal visszatért s *Vadasmegyer* érintésével *Kárászmegyer* alatt a *Fásér*be ömlött. Az *Almásréte*t táplálta a *Hótasziget* mellett beömlő *Határér*.

Banner János.